

”כתוב נשים שאננות”

אוריינותן הפוליטית של נשים חרדיות אל מול
המשבר המשטרי בישראל ב־2023

מילות מפתח: חרדיות, אוריינות פוליטית, שינוי משטרי, פוליטיקה חרדית, פחד

תקציר

החברה החרדית, ובעיקר הנשים בה, התאפיינו באופן מסורתי בשיעורי הצבעה גבוהים, אך באוריינות ומעורבות פוליטיות נמוכות. המאמר הנוכחי מציג את התפתחות אוריינותן הפוליטית של נשים חרדיות מן הזרם המרכזי סביב השינוי המשטרי והמחאה הסובבת אותו. ממצאי המחקר מגלים שאף כי על פני השטח נשים חרדיות ממשיכות להרחיק עצמן מאוריינות פוליטית, הפחד המלווה אותן לנוכח המשבר המשטרי מהווה תמריץ לפיתוח אוריינות פוליטית נרחבת, ובמידה פחותה – גם פעילות פוליטית, בעיקר סביב חקיקה בעניין תהליכי ההסמכה במקצועות הטיפול. המאמר תורם להבנת השפעתם של המשבר והמחאה על החברה החרדית ועל שילובה בחברה הישראלית בתקופת הניסיון לשינוי משטרי והמחאה נגדו, ולהבנה מקיפה יותר של הקשר בין דת, מגדר ואוריינות פוליטית.

1 שמות המחברות מוצגים על-פי סדר א"ב של שמות המשפחה. המחברות תרמו לכתבת המאמר במידה שווה.

נשים לא צריכות את הדברים האלה [פוליטיקה]. כתוב "נשים שאננות". אישה מהטבע שלה לא רוצה את זה, זה טבע של גבר. נשים באמת מטבע בריאתם עם כל הפמיניזם שבעולם, הן אוהבות את הבית (רחל, אשת אברך, סייעת לאנשים עם מוגבלויות).

מבוא

המפלגות החרדיות ממלאות תפקיד מרכזי בקידומו של השינוי המשטרי ובניסיון לצמצום כוחה של הביקורת השיפוטית בישראל ב-2023. נתוני סקרים שנערכו בידי מכוני מחקר שונים, במגזר החרדי ובכלל, מעידים כי האוכלוסייה החרדית, ולא רק המפלגות המייצגות אותה, היא התומכת הבולטת והעקבית ביותר במהלך המכונה "רפורמה משפטית". כך, על-פי סקר של מכון המחקר החרדי "נתוני אמת", במרץ 2023 תמכו 88% מן הציבור החרדי ברפורמה המשפטית, גם במחיר פגיעה כלכלית עמוקה, לעומת 7% בלבד שהתנגדו לה (כהן, 2023). בחודש מאי מצא סקר של המכון החרדי למחקרי מדיניות (2023) כי הרפורמה המשפטית עדיין נתפסת בחברה החרדית כעניין החשוב ביותר על סדר יומה של הממשלה (43%). סקר שפרסם מעריב ביולי 2023 העלה כי שיעור התמיכה ברפורמה המשפטית בקרב החרדים עודו הגבוה ביותר מבין כל הקבוצות היהודיות, ו-71% מן החרדים תמכו בהעברת ה"רפורמה" גם ללא הסכמה (בהשוואה ל-37% בקרב הדתיים, ורק 25% בקרב המסורתיים). נתוני הסקרים שפורסמו לא פולחו מבחינה מגדרית, ומקשים עלינו לדעת אם בקרב חרדים, כמו בקרב כלל החברה בישראל,² יש הבדלים מגדריים מובהקים במידת התמיכה בשינוי המקודם, או אפילו במידת העניין בו.

הדיון בעמדתם של בני ובנות החברה החרדית בעניין השינוי המשטרי מתקיים על רקע השינויים המתחוללים בחברה זו באופן כללי, ועל רקע עלייה מסוימת במידת ההזדהות של בני חברה זו עם החברה הישראלית בכלל (שטרן ואחרים, 2021). זאת, בעוד מחקרים מוקדמים הצביעו על ניתוק יחסי של החברה החרדית מן המרחב הציבורי בישראל, וטענו כי החברה החרדית רואה עצמה כגולה גם במדינת ישראל, ולכן מסתייגת ממעורבות פוליטית בעניינים שאינם נוגעים ישירות לגורלה שלה או לסוגיות דתיות במרחב הציבורי (בראון, 2017; פרידמן, 1991; קפלן, 2007). שטרן ואחרים (2021) מגלים כי בסוף 2019,

2 הנתונים באדיבות אלון יקטר ויוזמת "הזירה" של אוניברסיטת תל אביב, המשמשת במה לדיון במהפכה החוקתית.

במהלך סבבי הבחירות התכופים, שיעור ניכר ממשתתפי הסקר שנערך במכון הישראלי לדמוקרטיה בקרב מדגם מייצג של חברי החברה החרדית היה בעל עניין מספיק בסוגיות העומדות על סדר יומה של החברה בישראל כדי להביע עמדה נחרצת בסוגיות דוגמת האמון בכנסת, בבית המשפט העליון ובמשטרה. בעוד בעבר נדמה היה שתפקידם הפוליטי של אנשי ונשות החברה החרדית מסתכם בהשתתפות בהצבעה באופן שנותן לנציגיה, הנבחרים בידי הרבנים, את מרב הכוח לדאוג לענייני החברה החרדית כראות עיניהם, עבודתם של שטרן ועמיתיו מגלה כי האמון המוחלט בקבלת ההחלטות של הרבנים והפוליטיקאים מתחיל להתערער, וכי בני ובנות החברה החרדית מכל הקבוצות אינם מגלים כיום את מידת הניתוק הפוליטי-ציבורי שיוחסה להם בעבר.

מחקרם של שטרן ועמיתיו מגלה גם הבדלים בין גברים ונשים בעמדותיהם אשר לסדרי השלטון בישראל. חרדיות נותנת אמון רב יותר מחרדים במוסדות השלטון וברבנים, ומביעות באופן כללי עמדות שמרניות יותר בענייני דת ומדינה ובענייני מגדר. אולם נכונותם של גברים ונשים מן החברה החרדית להביע עמדה בסקרים אינה חושפת בפנינו את תהליך גיבושן של עמדות אלה ואת המידה שבה העמדות המובעות הן ביטוי לתהליך חשיבה עצמאי וביקורתי או ביטוי להלכי רוח קולקטיביים. במחקר הנוכחי אנחנו מבקשות לעקוב אחר תהליך גיבוש אוריינות הפוליטית של נשים חרדיות סביב המאבק על השינוי המשטרי, בעיקר לנוכח הדרתן ההיסטורית המתמשכת מן המרחב הפוליטי הפורמלי והרחקתן מתפקידים פוליטיים רשמיים במפלגות החרדיות (רידר-אינדורסקי, 2018).

המושג אוריינות פוליטית (Political Literacy) מתייחס לידע ולכישורים הנרכשים הנתפסים כחיוניים להשתתפות בקבלת החלטות עצמאית לגבי ניהול החברה במדינות דמוקרטיות (Cassel & Lo, 1997). כישורים אלה כוללים היכרות עם תפקידם ואופן פעולתם של מוסדות השלטון ועם סוגיות חברתיות מרכזיות. **יכולת חשיבה ביקורתית על אופן פעולתן של המדינה ושל מוסדותיה** נחשבת אף היא חלק בלתי-נפרד מסט הכישורים הנחשב אוריינות פוליטית. נדגיש כי אוריינות פוליטית נמדדת לרוב ברמת הפרט, והעדרה נקשר להשכלה נמוכה ולשוליות חברתית. זה אינו המצב במקרה של החברה החרדית. בחברה זו, המנהיגות הפוליטית והדתית מעודדת אוריינות פוליטית נמוכה, בעיקר בקרב נשים, וקוראת למשמעת פוליטית בלתי-ביקורתית בהצבעה תוך-מגזרית, תהליך שניתן לתארו כ"בערות פוליטית ממוסדת".

על בסיס שלושים ראיונות חצי-מובנים עם נשים עובדות מן הזרם המרכזי בחברה החרדית, המאמר הנוכחי בוחן אפוא את תגובתן של נשים מקבוצה זו לשינוי המשטרי ולמחאה

שנלווית לו. למיטב ידיעתנו, זהו המחקר הראשון הבוחן מקרוב אוריינות פוליטית של נשים שאינן אקטיביסטיות בחברה החרדית.

למאמר שלוש תרומות מרכזיות: הוא מזהה את ההבחנה שעורכות נשים חרדיות בין סוגיות פוליטיות לציבוריות ואת שורשי הסתייגותן מן העיסוק ב"פוליטי" בסוגיות נורמטיביות ולא-הלכתיות; הוא עומד על תפקידו של הפחד המתעורר בנשים סביב המאבק על השינוי המשטרי כזרז לפיתוח אוריינות פוליטית, הגברת העניין בסוגיות פוליטיות והבנת הרלוונטיות שלהן לחיי היום-יום של הנשים, והוא מדגיש את חשיבותן של סוגיות מגדריות מובהקות, בעיקר סוגיית העברת ההסמכה במקצועות הטיפוליים ממוסדות אקדמיים לסמינרים החרדיים, כגורם המעורר לא רק מודעות אלא אף עשייה ציבורית מאורגנת, שעל אף שהיא אינה מוגדרת ככזו על-ידי נשים, היא עשייה פוליטית מובהקת. מבחינה תיאורטית, המאמר תורם להעמקת ההבנה של האופנים שבהם השתייכות דתית משפיעה על מעורבותן הפוליטית של נשים אדוקות.

מגדר, דת ואוריינות פוליטית בחברה החרדית – הערה תיאורטית

למרות התפתחותו של פמיניזם דתי החותר לשינוי מעמדן של נשים בזרמים דתיים שונים (ראו למשל (Roded, 2012), רוב הזרמים הדתיים בדתות הגדולות עדיין מחזיקים בעמדות שמרניות בנושאים מגדריים, ומשמרים מונופול גברי על עמדות מנהיגות בתוך הקהילה ומחוצה לה (Stizmann & Campbell, 2021). למרות השונות הרבה במידת השמרנות המגדרית של זרמים דתיים ברחבי העולם, סטיזמן וקמפבל מוצאות כי בכולם אדיקות דתית באה לידי ביטוי בדיפרנציאציה מגדרית בגישה לכוח ולקבלת החלטות (Agency Differentiation), המעניקה לגיטימציה להובלה גברית בפרשנות דתית ולהכפפתן של נשים למנהיגות ולפרשנות דתית של גברים. ואכן, עם מעט יוצאים מן הכלל (ראו בעיקר ציון-וולדקס, 2022; Rinaldo, 2010), גם המחקר העוסק בפועלותן של נשים דתיות ומבליט את דפוסי הפעולה העצמאיים שלהן גם בבחירה לאמץ נורמות התנהלות דתיות (Mahmood, 2001; Abu-Lughod, 2008), אינו פונה לפעילות פוליטית בזירה הממוסדת, אלא בזירה התרבותית והמקומית. תובנה זו מהדהדת את ההבחנה המקובלת בסוציולוגיה פוליטית בין פוליטיקה ב-P גדולה, המתמקדת בפוליטיקה הפורמלית והממוסדת, בתהליכי בחירות, במאבקים פרלמנטריים, וכדומה, ובין פוליטיקה ב-p קטנה, המתמקדת במאבקים

מיקרו־חברתיים, הקשורים בקבלת החלטות המשפיעות על חיי היום־יום בסביבתם המיידית של בני אדם (Janks, 2013), ומחדדת את הציפייה מנשים אדוקות לאוריינות ופעילות פוליטית מצומצמות יחסית בזירה הפוליטית ה"גדולה".

ואכן, מחקרים הבוחנים את הקשר בין אדיקות דתית לבין מעורבות פוליטית בפוליטיקה הגדולה מוצאים כי אף שאדיקות דתית מנבאת מעורבות פוליטית גבוהה יותר בקרב גברים דתיים, ככלל, היא אינה משפיעה באופן דומה על נשים דתיות (Cassese & Holman, 2016). בניסיון להסביר ממצא עקבי זה, קאססה והולמן מוצאות כי בקרב נשים אדוקות, בעיקר נוצריות ויהודיות בארצות הברית, דבקות בכתבי הקודש וראייתם כדבר האל, מתבטאת בשיעור נמוך יותר של דאגה בענייני שוויון מגדרי ביחס לנשים דתיות אחרות, בשיעור נמוך יותר של מעורבות בקבוצות פעולה של נשים, וגם בשיעור נמוך יותר של השתתפות פוליטית, שאותה הן מודדות בעיקר בהשתתפות בהצבעה ובקמפיינים ובארגונים פוליטיים. נמצא כי ככל שנשים דבקות יותר בכתבי הקודש כדבר האל, כך הן רואות חשיבות פחותה במעורבות פוליטית, ומאמינות פחות שהפוליטיקה רלוונטית לחייהן ושמעורבותן בה נחוצה. רלוונטי במיוחד לענייננו הוא הממצא החוזר בקרב נשים חילוניות ודתיות – התעניינות בסוגיות של אי־שוויון מגדרי היא גורם משמעותי בקידום השתתפות פוליטית (שם). יוצאות דופן בעניין זה הן קבוצות קטנות של אקטיביסטיות דתיות הנשענות על פרשנות (פמיניסטית לרוב) של כתבי הקודש והמסורות הדתיות כבסיס להתפתחותה של סובייקטיביות ושלמעורבות פוליטית (Rinaldo, 2010).

אף שאין בידינו מידע מספיק על השפעת תפיסת כתבי הקודש כביטוי לדברי האל על אוריינות פוליטית בקרב חרדים, אוריינות הלכתית יכולה להסביר חלק מן ההבדלים המגדריים ביחס ל"פוליטיקה גדולה" בחברה זו. נשים וגברים בחברה החרדית נבדלים בהכשרה ההלכתית שהם זוכים לה. עם מעט יוצאות מן הכלל, נשים חרדיות ממעטות לעסוק בכתבי הקודש ובתלמוד באופן עצמאי (אלאור, 1992; בראון, 2013; רידר־אינדורסקי, 2022; Gado et al., 2023), ולכן נמנעת מהן ההזדמנות לבחון את הדרישות להפרדה ולחלוקת עבודה מגדרית כפי שהן מופיעות במקורות (ציון־וולדקס, 2022). בהתאם לחלוקת עבודה מגדרית זו בגישה לכתבי הקודש, הן מקבלות כמובנת מאליה את הפרשנות המוצגת בידי רבנים, עסקנים וגברים במשפחותיהן לגבי איסור ההשתתפות של נשים בפוליטיקה (רידר־אינדורסקי, 2018). כמו כן, כיוון שלא מצופה מנשים לבטא את אדיקותן באמצעות למדנות, אדיקות דתית מבוטאת לעיתים קרובות באמצעות הקפדה על התנהגות נורמטיבית בענייני מגדר, גם כאשר מקורותיה ההלכתיים אינם ידועים

להן. ההבדלים המגדריים בגישה לפרשנות הלכתית, יחד עם ההסתייגות העקבית של רבנים ממעורבותן של נשים בפוליטיקה, יכולה להסביר את התרחקותן של נשים חרדיות מעיסוק בכל נושא המזוהה עם פוליטיקה, ואת תמיכתן המועטה בנשים חרדיות היוצאות אל הזירה הפוליטית הרשמית.

המחקר הנוכחי מבקש אפוא לשפוך אור על האופן שבו נשים חרדיות מן הזרם המרכזי, שמפגינות בדרך כלל עמדות שמרניות בענייני מגדר (שטרן ואחרים, 2020), תופסות את מקומן אל מול העולם הפוליטי, ובמסגרתו האופן שבו הן חוות את השינוי המשטרי והשפעותיו על חיי היום-יום שלהן, והגורמים שמאפשרים להן לפתח פעילות פוליטית למרות הסנקציות הנלוות לעיתים לפעילות כזו של נשים.

מתודולוגיה

הספרות העוסקת בחברה החרדית מסווגת חברה זו על בסיס השתייכות לזרמים העיקריים (ליטאי, חסידי ומזרחי), ומידת מעורבותם של בני הקבוצה בחברה הכללית. לי כהנר (2020) מבחינה בהקשר זה בין זרמים אולטרה-שמרניים, שמרניים, בעלי נגיעות מודרניות ומודרניים. האחרונים מתאפיינים במעורבות רבה בחברה הכללית, פתיחות ללימודים הכוללים לימודי ליבה גם לבנים ולימודים אקדמיים מעורבים. נשים בקבוצה זו מאמצות לעיתים תכופות יותר עמדות פמיניסטיות, והאקטיביסטיות הפוליטיות בחברה החרדית מזדהות או מזוהות בדרך כלל עם זרם מודרני זה, שבו מתמקד מרבית המחקר על אודות נשים חרדיות ופוליטיקה. במחקר הנוכחי בחרנו להפנות את המבט לקבוצת הנשים המזדהה פחות עם רעיונות מודרניים, נשים המגדירות עצמן שמרניות או שמרניות עם נגיעות מודרניות, שהמפגש בין אורח חייהן במסגרת החברה החרדית לבין ערעורו של הסדר החברתי סביב מהלך השינוי המשטרי והמחאה כנגדו צפוי היה לעמוד בניגוד חריף יותר לתפיסת עולמן המקובלת. המבט מקרוב על התפתחותה של אוריינות פוליטית סביב המפגש הטעון בין התפיסות המקובלות בחברה החרדית, שלנורמות שלה הן נוטות לצייט, לבין האירועים הסוערים במרחב הפוליטי, מאפשר לנו להתחקות מקרוב אחר **תהליך** התפתחותה של אוריינות פוליטית בקרב נשים המעידות על עצמן, לרוב, כי הפוליטיקה הייתה רחוקה מהן.

מאמר זה מבוסס על 30 ראיונות מובנים למחצה שקיימו שלוש ממחברות המאמר – שהן נשים חרדיות המעורות בחיי הזרם המרכזי (שמרני, ושמרני עם נגיעות מודרניות) בקהילה – עם נשים חרדיות. לצורכי המחקר הגדרנו השתייכות לזרם המרכזי בחברה החרדית באופן סובייקטיבי, בהתאם לתפיסתה העצמית של המרואיינת, אך גם באמצעות מאפיינים אובייקטיביים הכוללים התמסרות של בן-הזוג ללימוד תורה או עבודה במוסד תורני, שליחת הילדים למוסדות חינוך תורניים של הזרם המרכזי (בתי ספר "בית יעקב" וסמינרים לבנות, "חידרים" ושיבות לבנים), ומגורים בשכונות וביישובים חרדיים (כירושלים, מודיעין עילית, ביתר עילית, בית שמש, אלעד). כיוון שאוריינות פוליטית נקשרת בדרך כלל להשכלה, הגדרנו את אוכלוסיית המחקר כבעלת השכלה על-תיכונית לפחות, ופנינו לנשים עובדות, בין שבתוך המגזר החרדי ובין שמחוץ לו. הראיונות נערכו בין החודשים מרץ לאוגוסט 2023, וארכו בין 20 דקות לשעה ורבע. פרט לחמישה ששוחזרו מרישום ידני, כל הראיונות הוקלטו ותומללו בקפדנות. רוב משתתפות המחקר היו ליטאיות (16) או מזרחיות שהתחנכו בחינוך ליטאי (8). ארבע מרואיינות השתייכו לזרם החסידי, ושתיים נוספות – מזרחיות שהתחנכו בסביבה מזרחית. ניתוח הראיונות לא מצא הבדלים בתהליך התפתחותה של אוריינות פוליטית על בסיס ההשתייכות לזרמים אלה, ולכן לא הרחבנו בעניין בעבודה זו.

אף שהחוקרות התבססו על הרשתות החברתיות שלהן, גיוס משתתפות המחקר התגלה כמורכב. שתיים מן המראיינות נתקלו בסירובים רבים, שהוסברו בהעדר עניין כלשהו בפוליטיקה, בחשש לשיתוף פעולה עם מה שלדעתן עלול להתפתח לביקורת החברה החרדית, ובאיסור שהטילו בני-זוגן על קיום הריאיון. החוקרת השלישית הציגה מלכתחילה את מטרת הריאיון באופן מרוכך יותר ופנתה לקבוצת מרואיינות מבוגרת יותר בממוצע, ולכן זכתה להיענות גבוהה יותר.

לביצוע ניתוח תמטי של הראיונות נעזרנו בתוכנת Atlas.ti. כל החוקרות קראו את הראיונות קריאה ראשונית ופתוחה וזיהו תמות מרכזיות בעיניהן. לאור הניתוח הראשוני קודדו הטקסטים על בסיס הרעיונות הראשוניים שגובשו, וכל אחת מן החוקרות הוסיפה קודים משלה ששימשו בהמשך הקידוד המשותף. עם סיום הקידוד דנו שוב בתמות ובמשמעותן, ובחרנו סדרה נוספת של קודים מרכזיים שהופיעו בתדירות הגבוהה ביותר. אלה גובשו לתמות מרכזיות שבהן מתרכז המאמר. למרות המחלוקת המתודולוגית אשר להצגת שכיחות מספרית של עמדות וחוויות במחקר איכותני, בחרנו להציג שכיחות כזו כדי למפות באופן בהיר יותר את דפוסי הקשר האפשריים בין עמדותיהן וחוויותיהן של המרואיינות לבין מאפיינים אחרים שלהן. כיוון שאין מדובר במדגם מייצג של אוכלוסיית

הנשים החרדיות או אפילו של הזרם המרכזי מקרבן, נתונים אלה אינם ניתנים להכללה, ומוצגים כאן גם כבסיס אפשרי למחקר עתידי.

ממצאים

מן הראיונות עלו שלושה ממצאים עיקריים: 1. למרות העלייה הכללית באוריינות ובמעורבות הפוליטית של חרדים בישראל, רוב משתתפות המחקר נוטות להתרחק מפוליטיקה גדולה, ולראות בה ספֶרה הרחוקה מחיי היום־יום שלהן, שהשפעתה עליהן ועל החברה בכלל מועטה. עם זאת, ההסתייגות הגלויה מפוליטיקה פורמלית מסתירה עניין וידע בסוגיות ציבוריות הקשורות לחברה החרדית, שאינן ממוסגרות בעיניהן כ"פוליטיות". 2. סביב השינוי המשטרי, ובעיקר בסיס ה"פחד" המתעורר בשל זיהויה של החברה החרדית עם קידומו, משתתפות רבות הגבירו את התעניינותן בסוגיות פוליטיות, ועימה את הביקורת שהן מפנות כלפי המנהיגות הפוליטית החרדית. 3. בהתאם לממצאי מחקרים קודמים על הקשר שבין דת, מגדר ופוליטיקה, הבעת עניין פוליטי ונכונות לפעילות פוליטית ממשית נקשרו בראיונות לסוגיות הנוגעות ישירות בחיי היום־יום של נשים חרדיות.

1. למה לי פוליטיקה עכשיו

הראיונות מצביעים על הצורך להגדיר מחדש את המושג "אוריינות פוליטית", בהקשר הספציפי של העולם החרדי בישראל. ראשית, מרבית המחקרים העוסקים באוריינות פוליטית נשענים על ניתוח סקרים, המסתירים אמביוולנטיות ומורכבות בנוגע לזיקה פוליטית. מחקר איכותני מאפשר לנו לעקוב אחר התלבטויות של המרואיינות בסוגיות פוליטיות, ולהבין טוב יותר את ההבחנות שהן יוצרות בין פוליטיקה פורמלית לבין סוגיות פוליטיות חברתיות קונקרטיות, ובין הבנה פוליטית להשתתפות פוליטית. שנית, כיוון שמחקרי האוריינות הפוליטית נשענים במידה רבה על הדאגה משיעורי הצבעה נמוכים במערכות בחירות, הם קושרים בין עניין ומודעות פוליטיים לבין הצבעה בבחירות. קשר זה אינו חל על נשים חרדיות, שכמו כלל החברה החרדית מצביעות בשיעורים גבוהים על־פי הנחיית ההנהגה הקהילתית. האופנים המורכבים שבהם הן תופסות את המוסד הפוליטי ומגבשות את עמדותיהן כלפיו, ישמשו לנו בסיס להבנה טובה יותר של התמורה שמחוללים השינוי המשטרי והמחאה הסובבת אותו בתפיסה זו. ממצאיו הראשוניים

של המחקר מבחינים אפוא בין רוב המשתתפות (ואלה שסירבו להשתתף בו) הרואות בפוליטיקה תחום זר, המנותק מחייהן של נשים חרדיות ולכן אינו ראוי להשקעת זמן ולמעורבותן, לבין מיעוט של נשים בעלות אוריינות פוליטית גבוהה, הקשורה לרוב גם לביקורת על הפוליטיקה החרדית. כפי שנראה, רוב המרואיינות המעידות על ריחוק מפוליטיקה פורמלית, מתגלות לאורך הריאיון, בדרך כלל, כבעלות ידע והבנה בסוגיות פוליטיות הנוגעות לחיי היום-יום שלהן.

שש נשים שאליהן פנינו סירבו להשתתף במחקר בטענה שאינן מבינות דבר בפוליטיקה, ו-21 מן המרואיינות הביעו בראשית הריאיון איתן חוסר עניין והסתייגות מדיון ב"פוליטיקה". למשל, בת שבע, סטודנטית לתואר שני בתחום טיפולי, הלומדת במסגרת מעורבת ונשואה לאברך, אומרת בתשובה לשאלה מהי רמת המודעות הפוליטית שלה: "שואפת לאפס". היא מעידה שהעניין שלה בפוליטיקה אפסי, וכי העניין שלה בחדשות אפסי גם הוא. גם נעמה, צעירה העוסקת בחינוך, הנשואה לאברך, עונה על השאלה אודות רמת המודעות הפוליטית שלה:

מאחת עד עשר? בערך שתיים. רק כשיש דרמות אז אני שומעת בדיליי מה קרה. כשנפלת ממשלה או משהו כזה... אנחנו לא מחוברים לאינטרנט, וגם כשיש לנו עיתונים אז פחות מעניין אותי החדשות. אני גם לא מספיק מבינה בזה. אי אפשר להתחיל להתעניין בפוליטיקה בגיל מאוחר... אני לא מספיק מבינה מה כתוב שם.

נעמה קושרת באופן ברור בין העדר עניין פוליטי לבין היותה אישה:

בקטע הזה אני סופר דוסית... נשים חרדיות מקומן לא בכנסת... אני חושבת שזה לא יקרה, כמה שאנחנו מתקדמים... בקטע הזה החרדים לא מחפשים להיות מתקדמים... אני באמת חושבת שזה לא מקומה [של אישה]... לא להרים את הקול, לא להתווכח עם גברים, ולא להגיד את הדעות שלה... אישה היא מאוד רגשית, ראיתי לא פעם ולא פעמיים נשים בוכות בכנסת, וזה לא מתאים... ויש היום מספיק גברים שעושים את העבודה טוב, בשביל מה להכניס את זה?

רחל, שמילותיה מופיעות בכותרת המאמר, מציינת שאינה קוראת עיתונים, ונחשפת לחדשות כאשר נהג המונית מפעיל את הרדיו, וכי החשיפה המרכזית שלה לענייני השעה היא באמצעות "בעלה" – כיוון שהוא מתעניין בפוליטיקה, היא "עושה איתו חסד ומקשיבה לו". גם רחל מעידה שהיא משאירה לאחרים לעסוק בפוליטיקה:

שהם [הפוליטיקאים החרדים] יטפלו בדברים, נגיד בבחירות, לא, לא עניין אותי הבחירות, כי אני הצבעתי למה שאני רוצה. ואני יודעת שהם, הם השליחים שלי, להוסיף עוד לסל תרופות, וארנונה, לא יודעת כל מה שהם רוצים.

בהתאם לתפיסה המקובלת בחברה החרדית, העברת האחריות על קבלת ההחלטות הפוליטיות לידי הפוליטיקאים שנבחרו בתמיכת הרבנים מאפיינת את רוב המרואיינות שמסתייגות מהעיסוק בפוליטיקה. שושנה, יועצת חינוכית בבית ספר חרדי, שמעידה על עצמה שאין לה עניין בפוליטיקה אף שהיא מתעדכנת בחדשות, אומרת שהיא "חושבת שאלו שנתתי להם את הקול שלי, הם פועלים בשביל מטרות טובות, בשביל המטרות שלי". אפילו נוכח המחלוקת הפוליטית סביב השינוי המשטרי היא אינה מודאגת, ו"סומכת על הציבור שיוביל את הפוליטיקאים לדברים טובים. ויהיה טוב".

עמדת פתיחה זו, המצהירה בבירור על התרחקות מעיסוק ב"פוליטיקה" בהיותה תחום גברי, חסר השפעה על חיי היום-יום של החברה החרדית ושומר לגברים בהנחייתם של רבנים, אפיינה 21 מן המרואיינות. עם זאת, רובן המוחלט של המרואיינות שהעידו בראשית הריאיון שאין להן עניין בפוליטיקה השמיעו קולות אחרים עם התקדמותן. הן מגלות כי גם מחוץ להקשר של השינוי המשטרי, ובדומה לממצאיהם של שטרן ואחרים (2021), הן עוסקות לעיתים בסוגיות פוליטיות.

בינה, עובדת הייטק מן הזרם המרכזי, שבעלה משמש בתפקיד תורני, אומרת תחילה כי אין לה כל עניין בפוליטיקה, שבה "גברים מתעניינים יותר", ושהיא אינה מדברת על סוגיות פוליטיות עם סביבתה, מודה מאוחר יותר בריאיון שהיא אכן קוראת עיתונים ומעלה סוגיות פוליטיות בשיחות עם אביה:

זה לא מעניין בתור נשים בהחלט לדבר, אבל בשולחן שבת או כשאני קוראת עיתונים וזה, זה מאוד מעניין... אני יכולה לדבר על זה עם אבא שלי... זה מעניין. זה גם מעצבן, כאילו לקרוא... תקראי את זה פעם, זה לא אותו דבר. מה הם אומרים בצד אחד וכשזה קורה בצד השני, אז זה לא אותו דבר. מותר. תקראי, תתפוצצי. כל שבוע...

אף שבינה טוענת שאינה מתעניינת בפוליטיקה, תגובותיה לגבי אופן הייצוג של חרדים בתקשורת של ה"צד השני" מעידות על קיומו של עניין כזה, ואפילו תשוקה לדיון פוליטי. דוגמה בולטת עוד יותר היא זו של מאירה, ששימשה בעבר בתפקיד ציבורי רבי-השפעה

מבחינה כספית וביצועית, ועובדת כיום כיועצת מקצועית לארגונים רבים. בתחילת הריאיון העידה:

אני ברמה האישית, מעבר לזה שאני לא אוהבת פוליטיקה... אני גם לא... אני מאוד מאוד מנותקת, ברמה אפילו קצת קיצונית. ז'תומרת, עם כל זה שאני נורא מקצועית ויש לזה המון השלכה, אני מאוד מאוד לא בקיאה... את אומרת לי הבחירות, זה כאילו הצחיק אותי. כי אמרתי 'אין לי מושג על מה את מדברת'. בסדר, הלכתי לבחור.

בהמשך הריאיון הפגינה מאירה ידע רב וביקורת אודות הפוליטיקה החרדית וסוגיות פוליטיות העומדות על סדר היום והביעה בהן עמדות ברורות ומבוססות. מדבריה עולה הבחנה ברורה בין הסתייגות מפוליטיקה גדולה לבין עיסוק מעמיק ויסודי בסוגיות פוליטיות שלהן השלכות מיידיות על חייה ועל חיי סביבתה.

נראה כי בהתאם לנורמות המקובלות בזרם המרכזי בחברה החרדית, המרואיינות מבחינות בין פוליטיקה שהיא תחום "מלוכלך" ואגרסיבי, שאותו הן מבקשות להרחיק מעיניהן, לבין עשייה ציבורית, קהילתית ודתית, שאליה הן מרגישות קרובות.

מעבר להבחנה בין פוליטיקה פורמלית, שעשויה להיות דורסנית ומושחתת, לבין עשייה ציבורית, המרואיינות מבחינות גם בין עניין בפוליטיקה לבין השתתפות פוליטית בפועל. רובן מסתייגות מהשתתפות פוליטית של נשים, בעיקר בתפקידים בכירים, אף שהן סבורות שנשים מצליחות להשפיע בצורות אחרות, גם בסוגיות מגדריות, מבלי לשים עצמן בחזית המאבק. עם זאת, כשהן מתמקדות בנשים ספציפיות ששמותיהן הוזכרו בהקשר של מעבר לחזית העשייה הפוליטית – דוגמת עדינה בר־שלום ויפה דרעי בש"ס, ורבקה רביץ ביהדות התורה – ניכר שעמדותיהן הופכות אמביוולנטיות יותר, וכי הן מכירות בכך שנשים בתפקידים פוליטיים ובכירים יביאו לביטוי טוב יותר את צורכיהן של נשים. האמביוולנטיות הגדולה ביותר עולה סביב פועלן של נשות "נבחרות", הפועלות באופן גלוי לקידום ייצוגן של נשים חרדיות ברשימות החרדיות לכנסת ולרשויות המקומיות. בעוד רוב המרואיינות מסתייגות מפעילות גלויה זו, ניני (מטפלת באומנות), שמצהירה בראשית הריאיון על כך שאינה מעורה בפוליטיקה, וטוענת בהמשך שהנשים החרדיות עסוקות מדי בחיי היום־יום מכדי שיהיה להן זמן לעסוק בפוליטיקה, מביעה בסופו של דבר גאווה בנשים שתעוזתן הפוליטית מאתגרת את השיח המקובל:

אני חושבת שזה.. משרת אותי מאוד. אני לא מוצאת את עצמי שם. כי אני באמת לא בנאדם פוליטי, כאילו... אין לי את הכישורים ל.. אבל אני, מאוד מאוד אשמח. כאילו, בסתר ליבי אני אומרת 'שאפו!', אני שמחה שיש נשים שפורצות. כן! נכון ש'כל כבודה בת מלך פנימה', אבל... אבל יש לזה מחירים, ל'כל כבודה' הזה... שזה באמת.. הרבה הרבה השתקה. והקטנה. ו... אני מאוד גאה בנשים האלה.

חשוב לציין שפעולתן של נשות "נבחרות", וגם של נשים אחרות הפועלות לקידום פוליטיקה חרדית נשית, מוקעת לעיתים קרובות בפומבי בידי מרואיינות מן הזרם המרכזי. הערתה של ניני כי בסתר ליבה היא אומרת "שאפו", מעידה אולי על הפער בין העמדות המובעות בפומבי לבין חלחול רעיון החשיבות בהשתתפותן הפוליטית של נשים, גם אל תוך הזרם השמרני יותר בחברה החרדית.

הבנת חשיבותן של מודעות ופעולה פוליטיות של נשים עולה בבירור מניתוח הראיונות עם קבוצת המיעוט של המרואיינות שהגדירו עצמן כבעלות עניין ומודעות פוליטית כבר בראשית הראיון, והפגינו בקיאות פוליטית משמעותית לכל אורכו. נשים אלה מתאפיינות בפעילות מקצועית בסביבות מעורבות או חילוניות, בהשכלה גבוהה יחסית, ובביקורת חריפה על הפוליטיקה החרדית ועל הפער בינה לבין ערכי החברה החרדית כפי שהן תופסות אותם. מתוך תשע המרואיינות שהצהירו מראש שהן מתעניינות בפוליטיקה, וזוהו כבעלות אוריינות פוליטית גבוהה, שש הביעו ביקורת ישירה על המפלגות החרדיות. מרואיינות אלה ציינו כי חוסר השוויון המגדרי בחברה החרדית מהווה בעיה, ושבע מן התשע העמידו את הבעיות המגדריות בחברה החרדית בכלל כבעיה שסביבה מתארגנת מודעותן הפוליטית. שיעורן של בעלות המודעות הפוליטית הגבוהה שהצביעו על הפער בין ערכי החברה החרדית לבין דפוסי פעולתה של הפוליטיקה החרדית כפול מזה שבקרב בעלות המודעות הפוליטית הנמוכה, ובניגוד לאחרונות, הראשונות אינן סובלניות לסתירות אלה. עמדה זו באה לידי ביטוי בולט במיוחד בדבריה של יעל, העובדת בתחום תרבות הפנאי בחברה החרדית, הדתית והחילונית, שהעבירה את תמיכתה הפוליטית למפלגת הציננות הדתית.

אני מבדילה בין הדתיים הלאומיים לבין החרדים, לחרדים יש לפעמים אג'נדה אחרת. אני אפילו אגיד את זה ככה. אני לא חושבת שהחרדים באמת אכפת להם מהשם ותורתו הם יותר יעשו לחצרותיהם ולביתם, וכל עוד הדבר משרת את מטרתם, אני לא חושבת שהוא מונחה אידיאולוגיה, האידיאולוגיה היחידה, ואני אומרת את זה

כאחת שהייתה הרבה זמן, בפוליטיקה המקומית, העירונית אומנם, אבל אמרתי לעצמי אם זה ככה, רק השם יודע מה קורה בפוליטיקה הארצית. זה פחות או יותר התכתב לי עם מה שהייתי קוראת, שומעת ורואה. וכאן, כן, אכן יש לי אכזבה גדולה מאוד מהמפלגות החרדיות. אני חושבת שהאכזבה היא נחלת הרבה כמוני, שקצת יותר חשובים לתקשורת האחרת. ויודעים שהמשחק הוא על חשבונם.

לאורך הריאיון מביעה יעל ביקורת חריפה על השחיתות בפוליטיקה החרדית, על העדפת "אנשי שלומנו" והאינטרס הצר של החברה החרדית על פני האינטרס של כלל הציבור, ועל הדרת הנשים בפוליטיקה החרדית. היא קושרת בין חשיפה לעיתונות הכללית לבין גיבוש עמדותיה הפוליטיות.

בעוד המרואיינות בעלות המודעות הפוליטית הנמוכה, בעיקר אלה מהן שרואיינו בתחילת תקופת המחקר, הניחו כי השינוי המשטרי לא ישפיע על החברה החרדית או על זו החילונית מעבר להקצאה של משאבים רבים יותר והבנה טובה יותר לצורכי החרדים, בעלות המודעות הפוליטית הבינו כבר בשלבים הראשונים את פוטנציאל ההשפעה הגדול על התנהלות המדינה, והניחו כי עם קשר לשינוי המשטרי או בלעדיו, החברה החרדית מצויה בתהליך של שינוי שעתיד להתגבר בשנים הבאות.

גם עבור בעלות האוריינות הפוליטית הנמוכה וגם עבור אלה עם אוריינות פוליטית גבוהה, השינוי המשטרי, המחאה והמשבר הפוליטי שבו מצויה החברה הישראלית מאז הבחירות היוו טריגר להגברת המודעות הפוליטית ולהבנה כי למהלכים הפוליטיים תהיה השפעה ישירה על חייהן.

2. "וואי, אמא'לה!" – פחד ועליית האוריינות הפוליטית של נשים

הממצא המרכזי השני נוגע לאופן שבו השינוי המשטרי וההתנגדות לו, גם ברמה המאקרו־ חברתית בתנועת המחאה וגם בדיונים המתנהלים סביבו בחיי היום־יום בסביבתן המיידית של המרואיינות, הגבירו באופן משמעותי את התעניינותן של הנשים ב"פוליטיקה הגדולה", גם אם לא את מעורבותן בה. עבור נשים שאוריינותן הפוליטית הייתה נמוכה, התגברות העניין בסוגיות פוליטיות מאורגנת סביב תחושות פחד וחרדה הנוגעות לעתידה של החברה החרדית. החשש נוגע בעיקר לשינוי ביחסה של החברה הכללית כלפי החברה

החרדית, המזוהה עם השינוי המשטרי, וכן מהמחלוקת החרیפה בעם ומהתפכותה של המגמה הפוליטית בעתיד, שעלולה להביא לפגיעה בסוגיות החשובות לחברה החרדית. מרואיינות בעלות אוריינות פוליטית מוקדמת הביעו פחד גם לגבי התנהלותן של המפלגות החרדיות עצמן. באופן מעניין, פחד (בלתי־מוצדק, לדעתן) מוצג גם כסיבה להתפתחות המחאה.

העלייה בעניין הפוליטי ניכרת הן בהבדלים בין העמדות שהביעו המרואיינות בראשית המחקר, אז טרם חלחלה המחאה הפוליטית לרחוב החרדי, ובשלבם המאוחרים יותר של המחקר, הן בדברי המרואיינות המתייחסים ישירות למחאה ולמשבר.

יעל, בעלת האוריינות הפוליטית הגבוהה, שרואיינה בשלבי הראשונים של המחקר, הביעה כבר אז דאגה מהשפעת השינוי המשטרי על החברה בישראל, למרות היותה ימנית בדעותיה ותומכת ברפורמה המשפטית. לאחר שהביעה דאגה לעתיד "העם, הארץ, היהדות, להיות תורה", היא נשאלה אם הדאגה התגברה נוכח המצב היום. תשובתה מעידה על העוצמה שהיא מייחסת לשינוי המשטרי: "אני חושבת שהמצב היום הוא ממש קו פרשת המים של מדינת ישראל".

נעה, שרואיינה בשלב מאוחר יותר, והעידה על עצמה שהיא "קצת בעניינים הפוליטיים", קשרה באופן ישיר בין המחאה לבין התגברות מודעותה הפוליטית:

ברור שהאדוות של זה לא פוסח על הדלת של אף אחד... אני גרה בעיר חילונית... עיר מעורבת... ופוגשת המון אנשים מהקצה השני של המפה ואין ספק שהדבר הזה לא פוסח... גם אם אנשים לא מעוניינים בדבר עצמו, ההשלכות שלו והאמירות והסיסמאות... אין ספק שזה מחלחל.

מחצית מהמרואיינות השתמשו במילים פחד, חרדה או שנאה כדי לתאר את המצב סביב השינוי המשטרי. ניני, שרואיינה בשלב מאוחר, נבהלת מן הקרע בעם ומאזרות העזיבה של מתנגדי הרפורמה:

הפחד כאן הוא מהמציאות המתוחה ברחוב – לאו דווקא הפחד של החרדיות – אני נחשפת להרבה הרבה חרדה. הרבה מאוד חרדה. כאילו, עד כדי כך שאנשים אומרים: 'אנחנו נצא לחוץ לארץ, אנחנו נעזוב!'. תהיה פה מדינת א... אסלאם, מדינת חוק... כאילו... הם באמת, כאילו... לוקחים את זה ל... לא יודעת לדעת זה לא בדיוק.

סירי, שרואיינה באמצע התקופה, מביעה סנטימנט דומה:

אני באמת משתדלת שזה לא יעסיק אותי ביום־יום כי זה, זה יכול לשגע אותך... עכשיו זה מאוד מאוד סוער, בימים האלה מאוד מאוד סוער... מאוד, מאוד, כן. זה מפחיד. זה מפחיד, אם הולך להיות מלחמת אחים, אני לא רוצה לחשוב מה יהיה. זה נראה שלשם זה חותר.

גם כוכי, מרואיינת בתחילת התקופה, משתמשת במילה פחד וחוששת בעיקר מכאוס:

וואי, אמא'לה! קודם כול סתם מה שקורה עכשיו. מאוד מאוד מפחיד אותי התחושה הזאת של כאילו המנהיגים לא שומעים איך אף אחד לא, לא יודעת בלגן... אז אני שומעת את כל התחקירים שהפוליטי זה... אז זה מעניין אותי אני שומעת. אני יודעת הרבה. את האמת יוסיף דעת, יוסיף מכאוב, כי עכשיו ממש פתאום, רואה כאילו, אין מנהיגים, מה מוביל אותם? לאן אנחנו הולכים? הכול כזה מחכה שיהיה פה מישהו שיעשה סדר. כל ההפגנות, עכשיו כל הזה, תשמעי, זה... את לא יודעת לאן זה הולך.

איילה, אשת היי־טק, אינה משתמשת במילה פחד, אך מביעה דאגה עמוקה מהשנאה שמתהווה כלפי החרדים ומהקיטוב בעם. היא גם חוששת מהמשמעות של הרפורמה במקרה של מהפך פוליטי:

הרוב המכריע כן רוצה שתהיה פה מדינה, שכולם יסדרו ו... הכול יהיה בסדר. והממשלה הזאתי, כל מה שקורה בה, וכל מה ש... כל החוקים שמנסים בכוח להעביר, גורמת לציבור הכללי עוד יותר לשנוא אותנו. כן, בטח שיש לי טרזניה כלפי הממשלה. למה אתם עושים דברים שהם דווקא?! דווקא! מה אתם רוצים שישנאו אותנו? לא מספיק שונאים אותנו?... אני לא אומרת שהצד השני הוא לבן, ואנחנו שחורים. אבל אני חושבת שיש פה... יש פה איזשהו ריקוד, שצריך שניים בשביל לרקוד אותו. זה מאוד הורס לנו...

החשש מהתפתחות שנאה כלפי חרדים עלה בארבעה ראיונות נוספים, בעיקר בשלבי המאחרים של המחקר. מסקר שנערך עבור המכון החרדי למחקרי מדיניות במאי 2023 בקרב מדגם מייצג של החברה החרדית עולה כי באותה עת 28% מהמשיבים כבר חוו באופן אישי עוינות שכוונה כלפיהם בשל היותם חרדים, ו־49% סברו כי המחאה נגד הרפורמה המשפטית והסערה הציבורית שנלוותה לה מחוללים עוינות כזו ופוגעים בשילוב חרדים

בחברה הישראלית. בהקשר זה, חששם של גברים חרדים גבוה במעט מזה של נשים (50% לעומת 45%) (המכון, 2023, ועיבודים שלא פורסמו).

החשש מהשנאה שעלולה להתפתח בשל הכוח העודף המצוי בידיים דתיות-חרדיות משותף גם לחני, אשת הייטק הנשואה לאברך, שתמכה ברפורמה באופן עקרוני מבלי להכיר את פרטיה, אך נסוגה מהתמיכה בשל הקונפליקט שהיא מעוררת. חני רואינה בשלב מוקדם יחסית של המחקר, לפני ליל המחאה סביב פיטורי השר גלנט, שנחשב לנקודת מפנה בתודעה הציבורית לגבי עומק המשבר, והצהירה על אוריינות פוליטית נמוכה ועל חוסר היכרות עם פרטי השינוי. גם החשש שלה נוגע לאופן שבו ייתפסו החרדים, והיא מתארת זאת במושגי חילול השם:

אני מפחדת כל הזמן בחוקים האלה מחילול ה'. כאילו, שזה לא יהיה יותר מדי, שזה לא יהיה קיצוני מדי... כאילו רק לדאוג לכסף, זה... זה לא נראה טוב... אני תומכת ברפורמה, אבל רפורמה שתהיה באמת ותיתן מענה לכל הצדדים בחברה. כאילו גם לנו, כחברה חרדית כמובן, כדי שנצליח להמשיך עם האורח חיים שלנו כי הוא חשוב לי. בתור אישה חרדית, אני רוצה להמשיך את החינוך של הילדים שלי באותו קו, לא הייתי רוצה שהילדים שלי יתגייסו לצבא באיזה שהוא שלב. אבל אני חושבת שצריך גם לתת מענה לצד השני... כי בסופו של דבר אנחנו עם אחד, ואנחנו רוצים לחיות בשלום.

חני משתמשת במילה פחד גם לתיאור החשש מפני הפגיעה בנשים חרדיות והלחץ להחזרתן הביתה. איילה מייחסת את התמיכה החרדית ברפורמה לפחד של החברה החרדית מפני הפתיחות שנכפית עליה.

מלי, שלא הביעה עמדות מגובשות לגבי השינוי המשטרי, כיוונה את חששותיה לעליית השפעתן של המפלגות החרדיות.

אני מאוד מאוד פוחדת מהיום שהחרדים יהוו רוב. כי אז אנחנו לא נחיה לפי חוק, אנחנו נחיה לפי 'שטעטל'. אנחנו נחיה לפי חוקי 'כל דאלים גבר'. אני רועדת מזה... אני לא יודעת מה אני אעשה... אני לא אוהבת את ההרגשה האליטיסטית של החרדים כשלא עומדת מאחוריה כלום.

גם מאירה, שבראשית הריאיון הצהירה שהיא נטולת עניין בפוליטיקה, משקפת היטב את הממצא שלפיו השינוי המשטרי, לא רק זה המשפטי, אלא כניסתם של חרדים רבים לשירות הציבורי, מעורר חשש ומגביר את מעורבותן הפוליטית של נשים.

אני מדברת עכשיו גם מתוך ניסיון, של עכשיו דווקא כשאני עובדת בשותפויות ונפגשת במשרדים עכשיו הרבה. בחודשיים האחרונים יצא לי להיפגש הרבה עם המשרדים החדשים בעצם, עם הנציגויות החרדיות בהם, כדי לקדם בכל מיני ארגונים שאני עובדת כל מיני תהליכים. חד־משמעית העבודה של החברה החרדים... עם כל הכבוד וההערכה אם יש לי, היא לא... אני לא אגיד אפילו 'פחות מקצועית'. היא לא מקצועית... הם לא מסתכלים על זה כנציגי ציבור, שרואים את כלל הצרכים האלה. הם מנסים למשוך למגזר כמה שיותר, ואני אוסיף על זה: גם בדרכים מאוד 'שטיבליות'. כאילו... שזה פשוט... מעצבן, מקומם, מרגיז... כאילו... אלף כי אין לך כלים.

במהלך הריאיון מציינת מאירה גם כי כניסתם של חרדים לעמדות מפתח בשירות המדינה מאפשרת לה ולארגונים שהיא מייצגת נגישות רבה יותר לפקידי הממשל והופכת את עבודתה קלה יותר. עם זאת, היא רואה גם בנגישות עודפת זו ביטוי לחוסר המקצועיות של הפקידות החרדית ולתרבות השטיבל המתפתחת.

הספרות העוסקת באוריינות פוליטית מאמצת בדרך כלל עמדה **רציונליסטית**, שמניחה כי העלייה באוריינות כזו קשורה בזמינותם של מידע ושל השכלה המאפשרים לנתח מידע כזה. בשנים האחרונות גוברת ההכרה התיאורטית בחשיבותם של רגשות בכלל (Marcus, 2000), ושל פחד בפרט (Bauman & Donskis, 2013), בגיבוש עמדות פוליטיות ובמידת המעורבות הפוליטית. הנכחתם של רגשות ופחדים בהבנת התפתחותה של אוריינות פוליטית מהדהדת גם את העיסוק הגובר של התיאוריה הפמיניסטית בהבעה רגשית כ"ביצוע" פמיניסטי, כולל בהקשר הפוליטי (Åhäll, 2018).

אף שעדיין אין מחקר מסודר בשאלה זו, ניכר כי רגשות ופחדים מילאו תפקיד ברור בעלייה באוריינות הפוליטית של המרואיניות. נתוני סקרים שנערכו לאורך התפתחות השינוי המשטרי והמחאה נגדו מעידים על עלייה כללית במודעות ובמעורבות הפוליטית של ישראלים וישראליות מן הציבור הכללי שלא היו מעורבים בפוליטיקה בעבר. בהעדר נתונים קשה לקבוע אם העלייה באוריינות הפוליטית של החרדיות גבוהה מזו של החילוניות או נמוכה ממנה. מה שניתן לומר בבירור הוא שקולות המחאה, והעוינות שבה נתקלות משתתפות המחקר במפגשים שלהן עם מתנגדי השינוי, לצד המפגש המידי עם

השינויים בסדרי השלטון, מעוררים רגשות קשים בקרב המרואיינות, וסודקים את חומת הבערות הפוליטית שבה התאפיינו מרבית הנשים החרדיות מן הזרם המרכזי לפני המחאה. בהקשר זה בולט הממצא שלפיו המפגש המקצועי של נשים חרדיות עם העולם הכללי ועם העולם הפוליטי מגביר את האוריינות שלהן, ועימה גם את חששן משינוי סדרי השלטון.

3. מגדר והפוליטיקה של הפרופסיונליזציה

בהתאם לממצאי מחקרים קודמים על האוכלוסייה הכללית ועל אוכלוסיות דתיות בארצות הברית, פגיעה אפשרית בנשים חרדיות היא גורם משמעותי בהתפתחותה של אוריינותן הפוליטית. עם זאת, אוריינות זו אינה מובילה בהכרח למעורבות פוליטית או לתמיכה בפעילות פוליטית נשית. בין שהכירו את החוקים והנהלים החדשים העומדים על הפרק ועלולים לפגוע בעבודת נשים, ובין שקיבלו את המידע הבסיסי במהלך הריאיון, סוגיות הנוגעות לשילוב נשים חרדיות בעבודה וליכולתן לנהל את חייהן במידה רבה של אוטונומיה היוו זרז משמעותי בהגברת עניינן בסוגיות פוליטיות. תת־פרק זה נוגע אפוא בשני נושאים עיקריים שעלו מן הראיונות: השינוי הכללי בזכויות נשים, הן ברמה הכלכלית הן בזו הדתית־תרבותית, והחקיקה הספציפית הנוגעת להעברת הכשרתם של אנשי מקצועות הטיפול מהאקדמיה לסמינרים ופיתוחם של מקצועות טיפול סמי־פרופסיונליים דוגמת עוזר רופא או עוזרת לקלינאית תקשורת. אף כי שאלת ההכשרה נוגעת לכלל אנשי מקצועות הטיפול, ברור לכול כי הבקשה מכוונת להעברת ההכשרה לסמינרים לנשים. ההצדקה לחקיקה נשענת על הדרישה להגן על צניעותן של הצעירות החרדיות ועל היותן "שמורות" בתקופה שבה הן מעצבות את ההסדרים המשפחתיים שלהן, ולצמצם את חשיפתן לתיאוריות פסיכולוגיות ואחרות הנתפסות בעייתיות מבחינה אמונית. ניכר כי סוגיה זו חורה במיוחד לנשים שכבר השקיעו מאמץ רב ברכישת השכלה אקדמית, והן רואות בדה־אקדמיזציה של מקצועות הטיפול פגיעה בהן, בבנותיהן ובקהילה כולה. חשוב לציין כי סוגיית מקצועות הטיפול ממוסגרת כ"מקצועית" ולא כ"פוליטית", ולכן היא התחום הראשון שבו חרדיות מן הזרם המרכזי יוצאות לפעולה ציבורית מאורגנת.

מחצית המרואיינות הביעו דאגה מפני נושאים מגדריים. תשע מהן רואות בשוויון מגדרי סוגיה בעייתית בחברה החרדית, ושלוש אחרות מודאגות דווקא מפגיעה אפשרית באישה החרדית, אם לא תתאפשר, למשל, הפרדה במרחבים ציבוריים ובמוסדות לימוד. מניתוח הראיונות עולה בבירור כי האירועים הסובבים את השינוי המשטרי והעלייה בכוחן של

המפלגות החרדיות מחזקים את הקשר שנשים רואות בין התהליכים הפוליטיים לסוגיות מגדריות. ברוב המקרים נתפס השינוי המוצע נתפס כמַרע את מצבן של נשים. מעטות רואות בו דווקא שיפור.

שרית, בעלת האוריינות הפוליטית הנרחבת מלכתחילה, שהיא הקרובה ביותר ל"חרדיות מודרנית" מבין המרואיינות, הציבה את הדברים בצורה הברורה ביותר, כשהיא קושרת את הפחד שהיא חשה להרעת מעמדה כאישה בהצטלבות מיקומי שוליים:

אבל עדיין אני מרגישה פחד על המעמד שלי שהוא בהצטלבות מיקומי שוליים: גם אישה, גם חרדית וגם ספרדייה. אני מרגישה פחד מאוד גדול מהעתיד. אם הרפורמה המשפטית, והשינויים המשפטיים יתחילו לקבל, לצבור תאוצה, אז, זה כבר לא יהיו המלצות, זה יהיו עוד ועוד חוקים שעוד ועוד ימעיטו לנו את הזכויות. וזה מפחיד... מאוד מאוד מאוד מפחדת מהנושא של צניעות, שיכפו עלינו, מבחינה דתית.. וגם מה שמאוד מפחיד אותי זה שנשים הכוח שלהם ילך ויידלדל, גם בהשפעה הפוליטית וגם בהשפעה הציבורית. וגם בשיח. היום אנחנו בשיח פמיניסטי יחסית ליברלי, והמצב הזה של הפיכה משטרית יכול להביא אותנו לשיח שהוא נגד נשים, שיח... במקרה הקיצוני – שיח מיזוגיני, וזה מאוד מפחיד.

מיטל, בכירה בחברת תקשורת חרדית, מחדדת את הפגיעה הישירה בנשים חרדיות שהיא מייחסת להתחזקות הפוליטיקה החרדית. לאחר שהיא מתארת את העדרן המוחלט של נשים מכנס ציבורי שאורגן במשרד הנשלט בידי שר חרדי, היא פונה לתיאור אופן פעולתם של שרים חרדיים במשרדיהם:

[שר חרדי מביא איתו] את העוזר שלו, ואת הנהג שלו, ואת הדובר. חד־משמעית. את העוזר של הדובר, ואת היחצ"ן. חד־משמעית!... הם דואגים... לגברים הרבה יותר, כן, חד־משמעית. ואני אומרת לך, גם מה שלא בשליטתם, אין לך נשים. במירכאות לא בשליטתם.

מנגד, מרואיינות מועטות שהתייחסו לענייני מגדר לאחר השינוי המשטרי מבלי להציגם כבעייתיים ופוגעניים בפוטנציה, המעיטו בחשיבות הסכנה.

מאירה וסירי, שהפגינו עמדות שמרניות ודאגה מן התגובה העוינת מצד המוחים, מטילות ספק בפגיעה האפשרית בנשים, ומוצאות יתרונות בהרחקתן של נשים ממסלולי קריירה, מאחר שהקריירה הרחיקה אותן ממשפחותיהן. במילותיה של מאירה:

האם יהיו חוקים שישגבילו נשים? קשה לי להאמין שזה יגיע עד שם. כי בסוף... גם הפוליטיקאים החרדים והחברה החרדית... לדעתי, יש איזו שהיא הבנה של מה הגבול. לדעתי הם יותר חכמים מזה והם יכולים למצוא איזו שהן דרכים יותר אלגנטיות לנתק את הנשים מהתפקידים מאשר לחוקק חוק שהן לא יכולות, אההה [לפתח קריירה].

כיוון שסוגיות המגדר נתפסות כרלוונטיות לחיי היום-יום, הנשים המרואיינות המסורתיות יותר מרבות לעסוק בהן, אך מנתקות אותן מן ההקשר הפוליטי. אף שהן מכירות בהשפעה הפוליטית על אפשרויות הקריירה של נשים, הן ממעטות בחשיבותה של השפעה כזו, ובה בעת גם מיחסות לה ערך חיובי. השימוש במונח "סיפורה של שפחה", שלתחושתן של חלק מהמרואיינות הביע בוז כלפי אורח חייהן, הגביר את רצונן להגן עליו. מסגורם של תחומי חיים כציבוריים אך לא פוליטיים, ולכן כתחומים שבהם נשים מבינות ויכולות לפעול, בא לידי ביטוי ברור יותר סביב ניסיוןן של המפלגות החרדיות להוציא את מקצועות הטיפול מהסמכה אקדמית.

רבות מן המרואיינות עוסקות באופן ישיר או עקיף במקצועות הטיפול הרווחים בקרב נשים מהזרם המרכזי בחברה החרדית. עבורן, ועבור נשים אחרות בעלות השכלה גבוהה, הדיונים בהעברת ההכשרה במקצועות הטיפול ממוסדות אקדמיים לסמינרים החרדיים היוו טריגר מרכזי להגברת העניין בשינוי המשטרי. חשוב לומר שעל אף שהנושא מהווה חלק מן ההסכמים הקואליציוניים ונידון בהקשר הפוליטי, מרבית המרואיינות אינן מתייחסות אליו כאל אירוע "פוליטי" במובן הממסדי. כיוון שזהו אירוע הקשור בזהותן המקצועית, הן אינן חוששות להביע עמדה נחושה המתנגדת להתנהלותן של המפלגות החרדיות, וביקורתית כלפיהן. למשל ניני, אשת מקצועות הטיפול, שהתראיינה לקראת סוף התקופה, אומרת:

אני עכשיו נחשפתי לחוק חדש שמבחינה אישית כאילו, הוא מאוד מאוד פוגעני... כי... חבר הכנסת אשר הגה איזה חוק... ש... כנראה בלחץ מהסמינרים... ו... ו... כאלה שעשו את המסלול של טיפול באומנות, אממ... במסגרת סמינרים חרדיים. והוא... הוא... כאילו, הבנתי שהעבירו את החוק הזה! שהיה הרבה שאלה, וגם אני חתמתי על עצומה למען לא יעבירו אותו, בגלל כל מיני סיבות, כאילו, מקצועיות. שאנחנו עוברים הכשרה, ואנחנו עוברים את האישור של המל"ג [המועצה להשכלה גבוהה]... המטפלות המורשות באומנות. וכאילו, זה עבר... זה פשוט עבר. ועכשיו כל בר בי רב שלמדה... וואטאבר, היא מקבלת אישור והיא יכולה לעסוק בענייני נפש בדיוק כמו כל אחת שסיימה תואר שני באוניברסיטה. וזה... כאילו... זה לא הגיוני.

ניני חוששת מירידה ברמת הלימודים במקצועות הטיפול, בפגיעה בטיפול עצמו, וגם במטפלות שרכשו הכשרה אקדמית ומעמדן ייפגע. בניגוד לעמדתה הכללית, השוללת מעורבות פוליטית של נשים, בעניין מקצועות הטיפול ניני חותמת על עצמות ומוכנה לצאת לפעילות ציבורית. מלי, אומנית אקדמית, ואביבה, רואת חשבון בעלת הכשרה אקדמית, מביעות עמדות דומות, הקושרות בין העברת הלימודים לסמינרים לירידה באיכות הכישורים המקצועיים של נשים חרדיות. לפי מלי:

לפחות שלא יגעו במקצועות הטיפוליים! אם המקצועות הטיפוליים יקבלו הכרה – זה יהיה אסון טבע! תחשבי, בוגרות סמינרים שלא ילמדו אותן כלום כי הכול יהיה סטרילי, הכול יהיה מאוד מאוד מאוד אה... והן יטפלו אחרי זה?! והן יטפלו אחרי זה? ואז בכלל, בכלל... את יודעת, גם ככה, החברה שלנו, אנחנו מציגים שהכול בסדר והכול מושלם. אוי ואבוי. אוי ואבוי מה יהיה.

ואביבה מוסיפה כי למרות אמונתה בלימודים בהפרדה מגדרית, העברת לימודי מקצועות הטיפול לסמינרים היא "טמטום מוחלט". שלומית, בעלת האוריינות הפוליטית הגבוהה מלכתחילה, יוצרת קשר ישיר בין החשש לפגיעה במקצועות הטיפוליים לבין ביקורת על הפוליטיקה החרדית:

אני שמעתי על זה בפעם הראשונה לפני בערך עשר שנים. זה לא חדש. אם זה יעבור אז זה יהיה בערך קצת כמו להעביר, סליחה אם אני עושה השוואה לא זה אבל, נכון אם יהיה גיורים לא בבית דין, כאילו לא גיורים כהלכה... אז כשירצו להתחתן עם מישהו יבדקו את הייחוס שלו ולא יעשו שווים דבר בלי לבדוק המון דברים, אפילו שהוא ינסה להגיד שהוא יהודי, נכון? אני מרגישה שזה יהיה ממש אותו דבר עם המטפלים. אנשים חכמים בחיים לא ילכו למישהו שלא יבררו שהוא עשה לימודים נורמליים... זה נגיד נושא שהוא ממש בנפשי. זה להרוג הן את הנשים שלומדות בסמינר, הן את האנשים שילכו אליהם לטיפול... אהה... זה מאוד חורה לי גם כאחת שעושה עכשיו תואר בפסיכולוגיה... אני לא אתבטא בצורה לא יפה אבל זה חוקים אהה... די טיפשיים. שברור שהם נועדו להכניס כסף לכיסים של כל מיני אנשים. וכולם אומרים את זה..

מעבר לביקורת על איכות הלימודים בסמינרים, המשותפת לכלל נשות המקצועות הטיפוליים, שלומית מסמנת את הסיבה המרכזית, לדעתה, לניסיון להעביר את ההכשרה

אליהם: הסיבה הכלכלית. סמינרים לנשים מהווים מקור הכנסה משמעותי לחצרות רבניות. לצד חיזוק השליטה בקהילה באמצעות הגבלת הקבלה לבנות ממשפחות המתנהלות באופן קונפורמי לכללי הקהילה הספציפית, עלות הלימודים בסמינרים גבוהה, והכסף מסייע לתמיכה במטרות הקהילה ובמוסדותיה האחרים. לפיכך, ההתנגדות לשינוי במתווה הכשרתן של נשים במקצועות הטיפוליים נקשר, בעיניה של שלומית, לשיקולים זרים שמפעילים הפוליטיקאים.

רק שלוש מן המרואיינות המצויות בקצה השמרני של הרצף החרדי שבא לידי ביטוי במחקר הנוכחי, תומכות במהלך העברתה של ההכשרה במקצועות הטיפול לסמינרים. שלוש רואות בסמינרים מערך הכשרה ראוי, ובהכשרה שם דרך לשמירה על נשים צעירות. סירי, שהצהירה מראשית הראיון על העדר כל אוריינות פוליטית, מציירת את ההכשרה בסמינרים כהתפתחות חיובית:

רואים את זה! ככל שעוברים השנים... הסמינרים פותחים יותר ויותר מגמות... יש שם המון אפשרויות כיום, זה לא כמו פעם. וברוך ה' שיש את האפשרות להיות בסמינר, ושהן לא צריכות לצאת לאוניברסיטאות. למה לא לתת להן את האפשרות? במיוחד שכאלו, אנחנו... אנחנו מנסים, באמת... אנחנו רוצים שנוכל לפרנס בן-תורה והכול.

סירי מחברת בין המעבר לסמינרים לבין שמירה על הנורמות המגדריות בחברה החרדית, ואינה רואה בהתפתחות זו סכנה למעמדן של נשים חרדיות בעבודה.

האפשרות לנתק את הדיון במקצועות הטיפול מהזירה הפוליטית, ולהעבירו להקשר מקצועי לכאורה, מאפשרת לנשים חרדיות מן הזרם המרכזי לצאת, אולי לראשונה, לפעילות ציבורית קולקטיבית שיש בה ביקורת על התנהלות החברה החרדית. ב-11 בספטמבר 2023 התנהל כנס של נשות מקצועות הטיפול תחת הכותרת "כנס איחוד כוחות של אנשי מקצוע החרדי מול המתווה המתגבש בנושא ההסמכה במקצועות הבריאות". מטה שהוקם בידי מספר נשות מקצוע במקצועות הטיפול, כגון קלינאות תקשורת, ריפוי באומנות, תזונה וסיעוד, יזם את הכנס כדי להשמיע את הקול המתנגד להצעת החוק ל"תומכי טיפול". לטענת הדוברות, אין מקום להצעה תוכניות המציגות צמצום בדרישות המקצועיות של המל"ג ושל האיגודים המקצועיים. כל הורדת סף בנתוני הקבלה של תלמידים, צנזור של תכנים או אי-סינון בסגל הוראה יביא בסופו של דבר לשירות גרוע, שממנו יסבלו המטופלים. אף שלבאות הכנס הובטח (ללא פירוט) שההצעה לא תוגש נגד רצון הרבנים, משך אליו הכנס, שמביע בפומבי התנגדות נחרצת לפעילותם של פוליטיקאים חרדים,

כשלוש מאות משתתפות. העצומה שניסחו מארגנות הכנס מצטרפת למספר גדל של עצומות דומות אחרות, שנחתמו בידי מאות נשים חרדיות בניסיון לעצור את המהלך.

העלייה המשמעותית באוריינות הפוליטית, קרי, המוכנות למעורבות פומבית ולהשמעת ביקורת בנושא המקודם בידי פוליטיקאים חרדים סביב סוגיית מקצועות הטיפול, מחדדת שתי נקודות עיקריות שעלו ממחקר זה כולו: 1. על אף שמרואיינות רבות מרחיקות עצמן מכל זיהוי עם "פוליטיקה", נושאי מגדר מעוררים בהן עניין רב למודעות לתהליכים חברתיים כלליים. 2. היכולת למסגר נושאים פוליטיים במובהק במונחים מקצועיים ואפוליטיים לכאורה, מגבירה באופן משמעותי את נכונותן של נשים לצאת לפעולה ציבורית. הנתפסת כפחות נורמטיבית בסביבתן.

סיכום

המחקר הנוכחי בוצע ונכתב בימים שקדמו לאירועי ה־7 באוקטובר 2023. בימים ובשבועות של מלחמת ישראל־עזה הפגינו נשים חרדיות מעורבות הולכת וגוברת בחיים הציבוריים שמחוץ לגבולות החברה החרדית. מחקר עתידי יצטרך לבחון את הקשר בין העלייה באוריינות הפוליטית של נשים חרדיות סביב המשבר המשטרי והמחאה סביבו, שזוהו במחקר הנוכחי, לבין יציאתן הלגיטימית של נשים חרדיות לפעילות ציבורית מחוץ למובלעת החרדית. כיוון שפחד וחרדה התגלו כמנוע חשוב לקידום אוריינות הפוליטית של משתתפות המחקר, ומשום שאירועי ה־7.10 והמלחמה שלאחריהם הגבירו מאוד את תחושות הפחד והחרדה בציבור, מעניין יהיה לבחון אם אירועים אלה יתרמו גם הם לעלייתה של האוריינות הפוליטית, ואולי גם של ההשתתפות הפוליטית של חרדיות מן הזרם המרכזי.

בינתיים, ממצאי המחקר הנוכחי חושפים עלייה משמעותית באוריינות הפוליטית של משתתפות המחקר סביב השינוי המשטרי והמחאה הסובבת אותו. בניגוד לטענה הרווחת על תחושת הגלות, המרחיקה חרדים בכלל מעיסוק בפוליטיקה מעבר להצבעה בבחירות, ובניגוד לנורמה המוצקה המציגה פוליטיקה כזרה לחייהן של נשים חרדיות, משתתפות המחקר גילו ידע בהיבטים פוליטיים רבים, והידע הזה הלך והתגבש סביב השינוי המשטרי. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם מגמות חדשות בחברה החרדית, אך שופכים אור על התהליכים המתרחשים מתחת לפני הקרקע: בקרב נשים חרדיות שאינן פעילות פוליטית,

לידע ולעניין שלהן בתחום הפוליטי אין עדיין מבנה או מסגרת מקובלת שבה הן יכולות לגבש עמדות ואף פעולות בנושא. מלבד זאת, בהתאם לטענה המקובלת בספרות, שלפיה סוגיות מגדריות מגבירות את מודעותן ומעורבותן של נשים בפוליטיקה בכלל, היבטיו המגדריים של השינוי המשטרי, ובעיקר הפגיעה האפשרית בזהותן המקצועית של נשים חרדיות, היוו טריגר מרכזי להתפתחותה של אוריינות פוליטית ואפילו של פעילות ציבורית משמעותית, אף כי הן עצמן אינן מגדירות אותה פעילות "פוליטית".

בין שהמרווינות מכירות בכך ובין שלא, רבות מן היוזמות שמובילים פוליטיקאים חרדים כיום מכוונות להתמודד עם העלייה בכוחן של נשים חרדיות ובמעורבותן במרחב הציבורי. שרים חרדים נמנעים מהעסקת נשים חרדיות בתפקידים בכירים במשרדיהם, ונראה כי המגמה המתחזקת של שילוב נשים חרדיות בתפקידים בכירים במשק נתקלת כיום בתגובת נגד חריפה, שמבקשת לחדד מחדש את קדימותו של התפקיד המשפחתי של נשים, גם במחיר ירידה ברמת החיים המשפחתיים. על רקע תגובת הנגד המתחזקת, מעניין יהיה לבחון אם אחת מתוצאותיו של השינוי המשטרי תהיה התחזקות במעורבותן הפוליטית של נשים חרדיות גם מעבר לסוגיית מקצועות הטיפול.

מקורות

- בראון, בנימין (2017). **מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים**. ירושלים ותל אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה ועם עובד.
- בראון (הויזמן), איריס (2013). בין "טבע האישה" ל"מרות הבעל": האידיאולוגיה החינוכית החרדית וגבולות ההשכלה התורנית לבנות. **זהויות** 3, 97-123.
- הרצוג, חנה (1994). **נשים ריאליות: נשים בפוליטיקה המקומית בישראל**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- כהנר, לי (2020). **החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- פוגל-ביז'אווי, סילביה (1994). המאבק על המובן מאליו. **נחה: כתב עת פמיניסטי** 21.
- פרידמן, מנחם (1991). **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

ציון-וולדקס, תניא (2022). פמיניזם חרדי כפמיניזם הישרדותי: התמקמותה של תנועה פמיניסטית חרדית בישראל בין הצטלבותיות לממשקיות. **פוליטיקה** 32, 19–51.
קפלן, קימי (2007). **בסוד השיח החרדי**. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
רידר-אינדורסקי, אסתי (2018). **ושאינן נראות – פמיניזם חרדי: המקרה של "לא נבחרות לא בחרות"**. חיפה: הוצאת פרדס.
רידר-אינדורסקי, אסתי (2022). **מבעד סורגים שקופים: שיח נשים חרדיות לומדות גמרא**. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב.
שטרן, ידידה, נחומי יפה, אסף מלאך, ואסף מלחי (2022). **יהודית, חרדית ודמוקרטית: מדינת ישראל והדמוקרטיה בעיניים חרדיות בישראל**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

כתבות וסקרים

המכון החרדי למחקרי מדיניות (2023). **מחצית מהציבור החרדי סבור: המחאה הציבורית נגד הרפורמה המשפטית פגעה בשילוב החרדים בחברה הישראלית** | סקר.
כהן, ישי (2023, 21 במרץ). סקר כיכר השבת: החרדים בעד הרפורמה ומתנגדים למתווה הנשיא גם במחיר של פגיעה בכלכלה והעלאת הריבית. **כיכר השבת**.

Abu-Lughod, Lila (2008). *Writing women's worlds: Bedouin stories*. Univ. of California Press.

Åhäll, Linda (2018). Affect as methodology: Feminism and the politics of emotion. *International Political Sociology* 12(1), 36–52.

Bauman, Zygmunt & D Leonidas Onskis (2013). *Moral blindness: The loss of sensitivity in liquid modernity*. John Wiley & Sons.

Cassese, Erin C. & Mirya R. Holman (2016). Religious beliefs, gender consciousness, and women's political participation. *Sex Roles* 75, 514–527.

Cassel, Carol A. & Celia C. Lo (1997). Theories of political literacy. *Political Behavior* 19, 317–335.

Gado, Tehila, Rebecca Kook, & Ayelet Harel (2023). The politics of belonging: A study of educated Jewish ultra-orthodox (Haredi) women in Israel. *Religions* 14(8), 1020.

Janks, Hilary (2013). The importance of critical literacy. In *Moving critical literacies forward*. Routledge, 32–44.

Mahmood, Saba (2001). Feminist theory, embodiment, and the docile agent: Some reflections on the Egyptian Islamic revival. *Cultural anthropology* 16(2), 202–236.

Marcus, George E. (2000). Emotions in politics. *Annual review of political science* 3(1), 221–250.

Rafni, Al & Suryanef Suryanef (2017). Roles of democratic volunteers in developing political literacy. *Mimbar: Jurnal Sosial dan Pembangunan* 33(1), 74–80.

תהילה גאדו, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דוא"ל: Tehila.Gado@mail.huji.ac.il

שרי ורדי, בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דוא"ל: Sara.Vardi@mail.huji.ac.il

יהודית מילצקי, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דוא"ל: yehudit.miletzky@mail.huji.ac.il

פרופ' מיכל פרנקל, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והתוכנית ללימודי מגדר ומגוון באוניברסיטה העברית בירושלים.

דוא"ל: michal.frenkel1@mail.huji.ac.il